

Գ Ր Ա Գ Է Տ Ը

Կա՞յ Թորգոմ Գուշակեանի իմացական գործունեութիւնը ընդհանուր յայտարարի վերածող տարազ մը, որ ըլլար արդար ու հաւատարիմ, ինչպէս են իրեն համար գործածուած միւս տարազները, եկեղեցականը, ուսումնասիրողը, քաղաքացիականը, ինչպէս են իրեն համար, վասնզի ինծի ծանօթ է իր արհամարհանքը գրեթե ամբողջութեամբ միւր իրականութեան մասին: Ու գրագէտ մը, շատ մը բաներ ըլլալէ առաջ, գործաւորն է այս արուեստին: Ինչպէս դասաւորել Յուլիսի Ս. Նեանի Չեռազաց շատ մասնակի, շատ թեքնիկ աշխատութիւնը, Հնդկահայէին ամբողջ քամաք, նրբութիւն ու դիտողութիւն կառոյցին հետ: Հոս է ահա տիպարին տարօրինակութիւնը որքան տարազին ընդունուած ճշնութեամբ, որոնք իրար կը հերքեն:

Իրողութիւն է որ գրելէ առաջ անիկա ունէր ամփոփումի սուղ պահեր, որոնք զինքը կը մղէին սեղանին: Անգամ մը մտնելէ յետոյ իր նիւթին կաղապարին մէջ, անոր համար ժամերը գոյութիւն չունէին: Ու մղուած ի՞ր իսկ նախասիրութիւններէն, իր կիրքերը ունենալով

բառէն — բոցավառ կրակը, և միւս կողմէն արծարծեցին իր ներսիդին կրօնական — ազգասիրական կայծերը: Իր ազգասիրութիւնը աւելի խորացաւ իր հոգիին մէջ, խաղաղ հունքու վրայ նստելով, և լուսաւորուեցաւ կեանքով, քրիստոնէութեամբ, անոր խաչին հաւատքովն ու յոյսովը: Ազգը իր հոգիին մէջ նկարուեցաւ լուրջ և մեղմ գոյներով աւելի՛ քան թէ պոռոտ ներկերով: Ուստի և իր խօսքն ստացաւ ներդաշնակ գոյներու նոյն գեղեցկութիւնը: Եւ իր խօսքին այդ գեղեցկութեամբ ջանաց տպաւորել իր շուրջիները:

Այդ տպաւորութիւնը կը մնայ անջինջ, այդ ձայնին արձագանգը պիտի մնայ միշտ հնչուն:

25 Փետր. 1939, Փարիզ ՏԻՐԱՆ ՎՐԴ. Ն.

Իրեն գահաւորակ, անիկա կը գեղուր իրմէն ինչ որ ամիսներու, թերեւ տարիներու դանդաղ մթնոլորտէն էր եղած, շատ հաւանաբար առանց իրմէ կոտորածուելու: Անշուշտ լուրջ, հաստատ հմտութիւնը չէ պակասած իրեն որեւէ գիրքի յօրինման առին: Վկայ իր յիշատակները, յիշատակումները դէպքերէ, տեղերէ, անուններէ, որոնք ըստին ալ թիւերու անսուտ վկայութեամբ երաշխաւորուած են: Իր շքեղ մատենադարանը իրեն համար տպահով տպաստան մըն էր: Այդ իսկ պաշտպանութեամբ անիկա ըրաւ գրագէտի գործ մը, որմէ պիտի չտառապի իր անունը Հայոց նոր գրականութեան պատմութեան մէջ: Ըսել իրաւ, հաստատ, խոր բաներ: Այո՛, բայց ըսել այդ ամէնը նաեւ ձեւով մը որ սճ մը ըլլար իր մօտ: Գրագէտը այս երկու իրողութեանց համագործումն է: Ու Թորգոմ Գուշակեան գրագէտ մըն է, ինչպէս, Ֆլուպէի կարծիքով, Ժէ. դարու Յրանսական մեծագոյն գրագէտներէն մէկն է Պոսիւէ:

Չեմ նրբացնիր տարազը, անկէ ստանալու համար նաեւ քահանայի կաղապարին մէջ տեղաւորուելիք գրագէտը: Միայն բաւ է դիտել տալ, որ, ինչ որ ելած է իր գրչէն, ձեռագիրներու ցուցակագրութեաներէն ու անոնց յիշատակարաններուն ընդօրինակումներէն մինչեւ Սամէնի հեշտախորհուրդ թարգմանութիւնները, կը հպատակի մէկ ու նոյն մտածումին: — Անիկա պիտի գրէ օգտակար ըլլալու աւագ ցանկութեամբ մը: Անշուշտ այս ցանկութիւնը հզօր է ինքնին, իր մէջ պատասպարելու համար առաջնակարգ գրագէտի տիպար մը, բայց մեզ չի կրնար արգիլել որ տեսնենք նաեւ ուրիշ բաներ, տարագէտ անդին: Հովուական Սրինգը փառք մըն է այդ ուղղութեամբ: Թորգոմ Գուշակեանի վարդապետն ալ հպատակ էր այդ ցանկութեան բայց պատրանքը չունէր թէ «ուսկնդիր հոգի մը իսկ պիտի կրնար պակսիլ իր սրինգին»: Եւ սակայն գրեց իր քերթուածները, որոնք շատ քիչերէ ճաշակուելիք *délices*ներ են: Ու ընդարձակելով հարցը դէպի օտար գրականութիւնները, հանդիպումը պիտի ընենք մեր օրերու ամենէն տարածուն

ըմբռնումներէն մէկուն, արուեստին այլապէս սնեւահախնդիր, ձրի դերին: Այն ատեն: Ֆլուպէնէն վերջը, զոր Թորգոմ Գուշակեան սիրեց. սեկսոլիսքներուն հետ, որոնց ընտրելագոյն ներկայացուցիչներուն ոչ միայն հատարները բարձր գիրք ըրաւ, այլ որոնցմէ փոխադրեց դէպի մեր լեզուն մէկ երկու ազնուական գոհարներ ալ. ոճի հարցին հանդէպ իր արհամարհանքին հակառակ, անիկա, տարիներու ընթացքին պիտի դարձնէ սեպհական իր գործիքը, քիչ մը ամէն դպրոցներու ազնուագոյն տարրերէն, բայց կատարելով կերտումը այնպիսի ճարտարութեամբ որ մեզի խնայուէր ծագումներուն տրամուլթիւնը: Արդարեւ, մեր գրականութեան մէջ, ոչ ոքի մօտ՝ Խրիմեանի (Թ. Գուշակեան) տիրական կերպը, որ ոչ գրական քննադատութիւն է (Չօպանեան), ոչ քննական պատմում (Մ. Գաբազաւ), ոչ օրա-գրական յուշերու ժապաւէն մը (Կ. Իւրիւնեան, իր շատ անուշիկ յուշերուն համար, տպուած Զօհրապի եւ Հրանդ Ասատուրի Մասիսին մէջ), ոչ ալ աւելի մեղամօտ օրերու հոգեկան կամ իմացական pointillisme (Չափեան), այլ այդ ամենէն ալ բան մը ունեցող բայց ոչ մէկը յիշեցընող: Հասկալալը (compilation), հեռու-բուրիւնը (երբ կը խօսի 1860ի օրերուն հոգեբանութենէն), առողջ մտածողութիւն (երբ կը ծրագրէ ազգային վերածնունդին քանի մը հիմնական սկզբունքները 1890ի պահպանողական մարդոց մօտէն, «Դուրեւեան պատերազմ», բանաստեղծական երազումը (Հնդկահայի շատ մը դրուագները, ոսկի ձանձրոյթին մէջ մեռած եկեղեցիներու ու մենաւոր շիրմաքարերու դիմաց) ու տակաւին շատ բաներ իրարու մօտ կուգան, որպէսզի յօրինուի իր ոճին հէնքը: Այս նկատումներու բարիքին մէջ, օգտաւարութիւնը, զոր իբր դրօշակ ծառայեցուց իր վաստակին, ինքնաբերաբար կը հեռանայ իր սկզբնական յաւակնութենէն, վերածուելու համար աւելի մեծ բարիքի մը, որ արուեստին բարիքն է այս անգամ: Արուեստի ամէն մեծ գործ, այդ իսկ հանգամանքով, բարերարութիւն մըն է մարդոց շնորհուած: Ու ինքնաբերաբար օգտապաշտ է: Իր խորշանքը Զօհրապի

մը գրականութենէն չմեղմացաւ անշուշտ ժամանակի ընթացքին, բայց իմ կարծիքով, ունէր իր զսպանակները գրականութենէն դուրս հոսանքներու տակ, իր րապաշտներուն գործունէութիւնը, իր անմիջական հետեանք՝ մեր յեղափոխութեամբ ու ասոր ալ հետեանք մեր կործանումով, մանաւանդ Արփիարեանի հակա-նութրապետական յարձակումները անուշ-ղակի ազդած էին իր գրական համոզումներուն:

Երբ փորձենք Թորգոմ Գուշակեանի գրականութիւնը վերածել իր քանի մը հիմնական նկարագրիչներուն, պարտաւոր ենք կանգ առնել քանի մը կարկառուն հաւատումներու առջև: Ասոնցմէ մէկը, օգտաւարութիւնը, իբրեւ արուեստի postulat, տրուած է արդէն քիչ վերը: Այս լրացուցիչները:

ա) Օգտաւարութիւնը իր մօտ համեմատելի է արեւելահայ գրականութեան խոր, հիմնական մէկ նկարագրին, որ սպասն է մեր ժողովուրդին, մանաւանդ անոր միջին խաւերուն: Արդարեւ, քառասուն տարիներէ ի վեր, Թորգոմ Գուշակեանի միտքին բոլոր ուժերը, հոգիին բոլոր խռովքները գործի վերածուեցան այդ մայր ցանկութեան խողովակով: Դասախօս, Թարգմանիչ, բարոյախօս, պատմիչ, հաւաքիչ, գործիչ, եկեղեցւոյ պաշտօնատար, քերթող, — այս բազմադիմի ու բազմապահանջ գործօնութեանց ընթացքին, շատ անգամ բոլորը ի միասին, անիկա անգիտացաւ (զէթ կարծեց անգիտանալ) արուեստին դասական պայմանները ու եղաւ հաւատարիմ հպատակը իր նշանաբանին, բացարձակութեամբ մը որ կը զարմացնէ: Մեր ամենէն ժողովրդանուէր եկեղեցականը, Խրիմեան, պիտի չվարանի անձնական իր ասորժանքները գոհացնել, դիւցազնաշունչ գրաբարով մը քերթել զիջանելով Հաւախակները, որոնք Բագրատունիին դէմ գիրք բռնելու մտահոգութեան կը թուին հպատակիլ քան թէ մեր ժողովուրդի օգուտին, զէթ այն օգուտին՝ զոր այնքան պարզ իմաստութեամբ մը բանաձեւէր պիտի աւելի յետոյ, Պապիկ եւ Թոռնիկին մէջ: Դարձեալ, երբ Թորգոմ Գուշակեանի օգտապաշտութիւնը

մօտեցնենք մեր ուսման թիֆներու, գլխաւորաբար Ալիշանի հասկացողութեան մէջ արմատ կապած մեծ յղացքին, պիտի ըսենք բաներ՝ որոնք ինպատկարեւորագէտի Պատրիարքին կը խօսին: Թորգոմ Սրբազան միտքէն պիտի չանցընէր Դրախտին մէջ եւա մը հարս ընել, կամ երկու Մասիսները իրարու հետ խօսքի հանել, չքեղ նկարագրութիւններ կամ սոսկական բարոյախօսութիւն մը մեզի բաշխելու համար: Ժամանակին դերը չէ որ ազդակն է այս բարեփոխութեան: Այլ նկարագիրն իսկ իր տաղանդին: Ասիկա ինքնայատուկ ըմբռնումի մը արդիւնքն է իր մօտ: Խորունկ հաւատք մը կը պահէր գիրին դերէն, հոգիները ազնուացնելու տեսակէտով: Ու հոգեկան սա բարեխառնութեան հասնիլը, զայն ստանալէն յետոյ ուրիշներուն բաշխելը կերպով մը երկրորդ երեսն է, ինծի կը թուի, իր քահանայի ալ հոգեբանութեան: Զուր տեղը չէ որ այնքան սիրեց, պաշտպանեց գիրը, գրուածքը, գրականութիւնը, անոր պաշտամունքը փոխանցելով իր շունչին մօտ եղողներուն: Ոչ միայն մեր բոլոր գրողները իրեն բակամ ունեցաւ, այլ մեր գրականութեան ստարոգ բոլոր ձեռնարկները պահեց իր բարձր պաշտպանութեանը ծիրին մէջ: Ու պատիւ է իրեն համար, յիշել գինքը՝ մեր գրականութեան բարձրագոյն հասկացողութիւնը իրր մեծ ընդարձակող մը իր կարգին: Լր Քօնք քը Լիլ թարգմանող մը պիտի խանդավառուի նոյն ատեն մեր սեպագիր արձանագրութեանց փաստովը, պիտի գուրգուրայ ամէն փշրանքի վրայ ուր ինկած է կայծ մը այս ժողովուրդին հոգիէն: Այս իսկ հաստատումով, Թորգոմ Գուշակեանի օգտապաշտութիւնը կը զգենու մարգապատ (իւմանիս բառն այսպէս փոխադրուած հետու է ճիշդ երանգը արտայայտել յղացքին, որ արուեստին, պատմութեան, աւելի լայն բառով մը՝ քաղաքակրթութեան մը յայտարարը եղաւ Ժե. և ԺԶ. դարերուն, արեւմտեքի մէջ) յաւանքի մը, զոր մեր կիսադարեան գրականութիւնը պիտի յայտնարէր յանձին մեր ուսման թիֆներուն, Խրիմեանի, Սըրուանձտեանցի, Եղիշէ Դուրեանի: Բանասէր մը չեղաւ ինքը, բայց ունեցաւ այդ

չոր, չորցնող զբաղումին հանգէպ գրական լայնամտութիւն մը: Կը հաւատար գրուած բոլոր արձեգներուն:

Բ) Եկեղեցական ցկարագիր մը ընդհանուր մթնոլորտ մըն է իր ամբողջ գործին համար որ կ'իյնայ իր քահանայի կոչումին պարունակին: Իրողութիւնն է որ արուեստի մեծ ճիւղի լինելէն զուտ ստեղծագործական գործունէութիւնը չխանդավառեց զինքը: Բայց Պողիկսոսի նման թատերական մեծ գործի մը արդի բարբառին փոխադրուած գրականին չափ կրօնական փոխոթանքներ կ'ենթադրէ: Այս իսկ հանգամանքն է որ լայն կ'ընէ իր ըմբռնողութիւնը, առհասարակ Արուեստի վերաբերմամբ: Ինչ փոյթ որ ինքը ժլատ պիտի ըլլար զուտ գեղարուեստական մարզին վրայ, մերժելով նոյնիսկ մամուլին յանձնել շնորհաւայել կամ հաւաքել իր տպաւորապաշտ էջերը, երբ անդին իր իսկ վարկին գինովը պիտի հրապարակ գնէր Աւեստաւանի ձամբէնը, վասնզի կը հաւատար թէ գրագէտ մը ըլլալէ առաջ կրօնական մըն էր ինքը: Այս մտածումը իր մէջ մաս կը կազմէր գրական իր խառնուածքին: Ու ինչ որ արտագրեց, շնչատօրէն գունաւորուած է այդ հասկացողութեամբ: Բայց դիտել կու տամ թէ անիկա գիտցաւ հետու մնալ նաեւ եկեղեցական մատենագրութեան բացառիկ խստութեանէն: Ու իր քարոզները, մեկնութիւնները իրենց խորքին ամբողջական չափ իրենց շրջանակին արդիութեամբը, գործնականութեամբը մեզ կը տպաւորեն հաւատարապէս: Ըսի թէ չգրեց Ալիւանի կամ Խրիմեանի նման: Կ'ակնարկէի այդ մարդոց կրօնական գրականութեան: Բայց չգրեց նաեւ Մարմանին կամ աւելի հին մարդ մը յիշելու համար, Տէրոյնցի պէս և կամ մեր օրերու Արմաշականներու մէկ մասին կողմէ փորձուած որձեկ հոգեբանութեամբ մը: Շատ քիչ են այն էջերը ուր մոլեռանգը, աղանդաւորը կ'ախորժին զարտուղումին կամ խստութեան գինով իրենք գիրենք ուղարկութեան հրաւիրել կամ մարդկային պայմանները արհամարհել, շատ բացարձակ մտասեւեմամբ մը երկինքը բռնագրաւելու եսապաշտ ձգտումով: Ինք չհաւածեց անշուշտ հոգեւոր

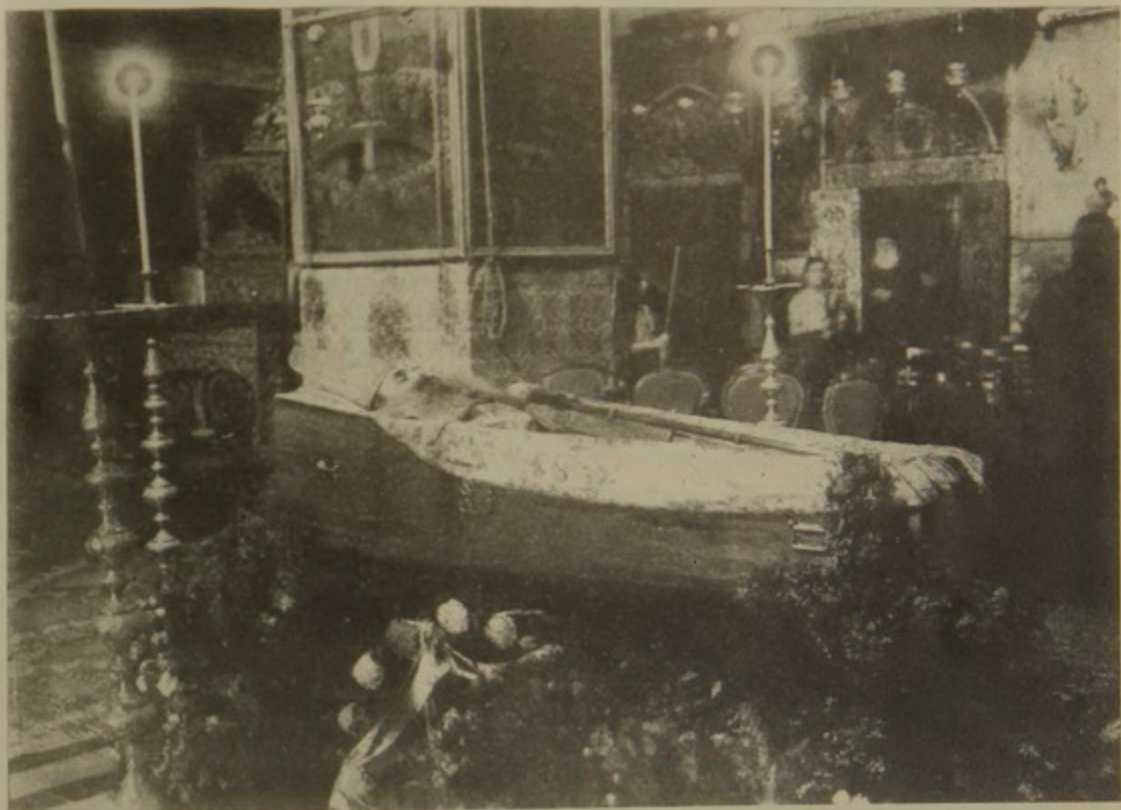
արքեպիսկոպոս Բարսեղյանը մտավ ի ճակը, բայց կը սիրէր որ Հայ Եկեղեցւոյ սպասարկուները եկեղեցւոյ արքեպիսկոպոսի ալ յարգել վարժուէին: Այս նկատողութեանց լոյսով, անոր ամբողջական գործը կը գտնէ միապաղաղ կերպարանք մը, շատ աւելի հաշտ ինքը իր մասերուն քան Ալիշանի, Նորմեանի, Եղիշէ Դուրեանի մեղի ձգած ժառանգութիւնը: Եկեղեցական գրագէտը այդ ամբողջութիւնը կ'երաշխաւորէ իր կնիքովը:

գ) Իր զգայնութեան վերլուծումը մեղի պիտի դնէր ուրիշ հաւաստումներու առջև: Ասոնցմէ մասնա ինկան քննութեան կանխող գլուխներու մէջ: Իր իմացականութեան տարողութիւնը, իր լայն ամբարանները, ազգային և եկեղեցական պատմութեան մէջ իր իւրացուցած հոգեկան դրութիւնը, կեցուածքը, ժամանակակից դէմքերու հետ իր վճռական, շատ ընդարձակ, յաճախ պատասխանատու շփումը, իր զգայարաններուն վկայութիւնները առանձին առանձին չէ կտրելի ենթարկել ուսումնասիրութեան: Բայց գրագէտ մը այս ամէնուն համագումարն է կ'ըսեն ու անիրաւ չեն մարդիկ: Պարտաւոր եմ քանի մը ցուցմունքներ միայն տալ հոս:

ա) Թորգոմ Գուշակեանի գրականութեան մէջ ինքզինքը պարտադրող ոգին, այն կրօնագլուխը երբեք որով տոգորուած են իր բոլոր էջերը, զգայնութեան տուրք մըն է, ամէն բանէ առաջ: Ինչպէս Սըրուանձտեանց Սրբազանը մեր պատմութեան, մանաւանդ երկրին համապատկերներուն դիմաց ինքզինքը կը մոռնար, վերադառնալու համար Հայաստանի սեւեւի իր հոգեյատակին, Թորգոմ Գուշակեան, ամէն տեղ ու ամէն առիթով, նոյն հոգեբանութեան մէկ ուրիշ կերպարումը պիտի ըլլար: Ծնունդով քահանան կը զանազանուի ասպարէզէն հասած տիպարէն շատ մը մասնաշատուկ կողմերով: Թորգոմ Սրբազան այդ երկու վիճակները հաշտ ըրաւ իրմէն ներս առաջին իսկ շրջանին, երբ, երիտասարդ արեղայ, դաս կու տար Արմաշական աղոց: Գիտէի իր մատենադանին բովանդակութիւնը, — Ռէնան, Թէն, Զօլա, Տօտէ, Ֆլօպէ: Ու կը դիտէի իր ձայնին մէջ այն միւս հոգիին ալ թրթը-

ռումները, որոնք մեր շարականներուն բառերէն կ'արձակուին, մեր Պատարագը այնքան բացառիկ խորութեամբ մը կ'ազգայնացնեն: Գիտունը, աստուածաբանը, պատմիչը, գործիչը, խօսողը իր մօտ վարժարանէն ան այդ հեղանակով, եթէ կը ներուի այս փոխաբերութիւնը: Այսպէս գրեց անիկա իր մեծ ուսումնասիրութիւնները: Խրիմեանին մէջ ի պաշտօնէ քննադատ մը, արագաբառ պատմող մը, ազգային հարցին հանդէպ թրթռուն յեղափոխական մը, ու քաղաքական միջավայրը ըմբռնելու ու մեր ժողովուրդին պայմանները հասկնալու լայն փառքեր առերեւոյ եկեղեցական գործիչ մը քով քովի կու գան, բայց չեն ստեղծեր խճողումին աղօտանքը, վասնզի այս բոլոր կողմերը առանձին առանձին կը պաշտպանուին կրօնագլուխ իր ոգիէն: Իր կեանքը, ըսել կ'ուզեմ անոր այն մասը զոր յատկացուցած էր իր ժողովուրդին հոգեւոր ու մտաւոր յանձանձումին, հասկնալի է որ ըլլար շողախուած անկէ: Իր կեանքը, ըսել կ'ուզեմ անոր այն մասը զոր իր իսկ վայելքին էր յատկացուցած, այսինքն իր ընթերցումները, իր խօսակցութիւնները, իր երազանքները, դասերը, ստեղծումները դարձեալ ողողուած են անով: Կտրելի է համառօտող ցուցիչներ գործածել մեր մէկ երկու եկեղեցական դէմքերը պիտակող: Ըսել օրինակ Նորմեանին համար լեզվափոխական, ժողովրդամուկ վարդապետ: Սրբաբանները որակել հալոյն: Եղիշէ Դուրեանը՝ նրբազգած արուեստագէտ ու Բառիկ, Բանիկ հետախոյզ սպասարկուն: Թորգոմ Գուշակեանին համար կրօնագլուխը պիտի ըլլար համարժէք տարագ, բառէն զեղչելով հինին հետեակ ու նորին այլանդակ զանցումները:

բ) Իր զգայնութիւնը ներգործական է մեծ չափով: Իրերէն տպաւորուելու իր կերպին համար կու տամ քանի մը որակումներ: Մարդն էր որ առաջին շփումով կ'ունենար յաճախ վճռական անդրադարձումներ: Իբրեւ վարիչ դիրքերու գահակալ, անիկա կ'ստեղծարեան իր հանդիպումներուն կը պարտէր մարդերէ ու հոգեբանութիւններէ շատ լայն փորձառու-

Լուսահոգի Սրբազանը Դագաղի մէջ.

թիւն մը: Գոր պիտի գործածէր իր պաշտօններուն կարիքին: Անոր թափանցումին սրբութիւնը կենդանի մարդերն ու անցեալ կեանքերը գիտէր ճիշդից ու անցնից: Նոյն այդ թափանցումին ճշգրտութիւնը, արագութիւնը ուրիշ շնորհներ: Գրագէտի մը մօտ այս տուրքերը կը պաշտպանեն անոր գործին արտաքին աշխարհը, ինչպէս կը գիտաւորեն անոր ներքին անդունդներուն կարիքները: Պատմիչ մը և վիպող մը ամէն բանէ առաջ կարօտ են այս շնորհներուն: Ու կը հասկըցուի թէ իր երկու մեծ գործերը ինչո՞ւ կը միաւորեն վէպի մը յանկուցիչ քայքայք ու պատմութեան արդար կեկիծը: Իր թափանցումն էր որ ոգնեց իրեն մեղեդիներու վկայութիւնները արժեւորելու ու ոգիներուն սխալները արդարութեամբ տեսնելու: Արուեստին ու կեանքին կախումներուն վրայ անիկա միշտ նպաստը վաշխեց իր այդ յատկութեան:

Գ) Անիկա գիտէր յուզուիլ: Ասկէ անմասն գրող մը թէ և պէնար ըմբռնելի, բայց չի գաղտնի իրականութիւն ըլլալէ: Ո՛ր է յուզումին բովանդակը, գէթ այն չափով որքան զայն կը հաստատենք Թորգոմ Գուլիանի կարգ մը գործերուն մէջ (Քերթաւան, Հնկկանայի, Ալիեհ Գուրեհան, մանաւանդ Խելման Հայրիկ), Հայկ Գիւլպակն որակաւ շքեղ բայց ցուրտ կատային մէջ: Այս միակ արիւնքը կը բաւ րացաւորելու համար թէ ինչպէս կը միջամտէ մեր գոյնութեան սա հրաշքը, որովհետք մեր գործը մեր ներքին յոյգութուն կամարներովը բարձրանայ: Հակառակ իր հակա յառախարարութեանց, մարդերու ճանաչումովը իր մէջ մթերուած գաղափարն, ու անհուն պատրանքներուն, որոնք անոր գերազանց արիւնքները եղան իր կեանքին վերջին շրջաններուն, անիկա պահեց բանաստեղծներու յատուկ զգայնութեանց թարմութիւն մը, գործովի կրնալու մանկունակութիւն մը, տառապելու բայց ասիկա իրեն վերապահելու լրջութիւն: Անոնք որ լսած են գիրքը, իր ոգեկանութեան մէջ մանաւանդ — ու ամբողջ հայութիւնն էր այդ ոգեկանման անխաբար, իր բոլոր խառնութեամբ, բարձրագոյն գէմքերէն մինչեւ խա-

նարհագոյն մշակները — չեն կրնար մոռնալ իր փոխադրուիլը, բայց ամբողջական՝ այն օրերուն, հոգիներուն, շրջաններուն մէջ գործ կը գործէր մեղի, գոյնի այնպիսի խաղաղ ստատկութեամբ, շարժումներու այնպիսի կենդանի խոհականութեամբ ու մթնոլորտի այնպիսի արտակարգ հարազատութեամբ, որ իր պատմածը կը վերածուէր կեանքի արտադրութի մը: Ու այդ կախարդական գործողութեան ընթացքին, ան յուզումներ կը վերապրէր, մեղի կը փոխանցէր, առանց ասոր ջանքը զգալի ընելու, թերեւ զգալու իսկ: Այս նկատողութիւնը թերեւ կը բացատրէ յայն, ամենահաս իր հոգեկանութիւնը: Բայց արուեստի գեղանիւն վրայ յուզումը աստուածային շնորհ մըն է: Ու կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ իր գիրքերը օգտուած են իրմէն, անանց իրեն ալ օգտակար ըլլալու: Թորգոմ Սրբազան իր բոլոր վարկին հակառակ, մեր գրական նութեան մէջ ունի տեղ մը որ որոշ չէ շատերուն մօտին մէջ: Իր գիրքերը գիրքը չմտնեցին անշուշտ, ինչպէս կը պատահի երբեմն կարգ մը գրողներու համար (Թեհեան, Արախան, Արախան), բայց չպաշտպանեցին ալ գիրքը: Իր յուզումը ոմանց համար զրական, ուրիշներու համար՝ սրբազան, իր նուիրագործումը չուներաւ: Ինչպէս եղած էր ասիկա գիրքը կանխող եկեղեցական մեծ գործիչներուն, գրողներուն գրեթէ բոլորին համար: Ազգայնասումը (որուն չիշատակարանային հանգամանքը չէ որ կը հերքեմ) աւելի մեծ, ընդարձակ համարաւ մը կը վաշխէ այսօր քան Գուրեհանը: Եւ ասկայն քիչեր տեղեկ են այն իրողութեան թէ Ազգայնասումի նման գործեր ամէն օր կարելի են, հերքեք է որ մասնադարան մը, աշխատող մարդ մը, քանի մը հաստ ու հաստատ գաղափարներ քով քովի գան: Բայց Ալիեհ Գուրեհան մը չի գրուիր, որքան ալ վերի պայմանները աւելի բարելաւուած, արամագրենք ոեւ հայերէն գիտնողի մը: Պատմական գործերու մէջ ազգային այս յուզումը չի կրնար անտես ընել նաեւ արուեստագէտին մօտ միշտ իրական միւս յուզումն ալ, որով պայմանաւոր են բանաստեղծները: Թ. Գուլիանի քերթ-

աւածները, արձակները, տպագրութիւնները աւելին այդ սրբազան տարրէն մասեր աւ մասնիկներ:

դ) Իր զգայնութիւնը կողմէ մը լուսաւորագ ուրիշ ալ վկայութիւն, իր ռումանթիզմը, որ անհասկնալի կը թուի առաջին շփումով, բայց որ հեազհեաէ կը պարտադրէ ինքզինքը երբ ընտելանանք այդ գործին հետ: Անխառն իր հիացումը մեր մօտ աւ հեռու անցեալին բոլոր վաստակաւոր գէժքերուն մասին, գրողէտի մը յայտարար տուրքը չէ միակ, իր մասին մտածած, այլի գրական խառնուածքի մէկ որոշ քաղաքիչը: Պէտք էր լսել իր խանգաւառութիւնը, ազգային արժէքներու վրայ իր լայն աւ լեցուն յանկարծախօսութեանց մէջ, առ աւ անհանգէտին առիթով: Հեշտանք մըն էր իր համագրութիւնը աւելին հեաեիչ, արժէքներն ի վեր մեր գծրախա պատմութեան: Ուստի չհեշտանք՝ այդ արժէքներուն վրայ իր գուրգուրանքը: Իր սոսմանթիզմը գրական ըլլալուն շտի աւ թերեւ աւելի, նկարագրի, խառնուածքի տարր մըն էր: Իր կենսագրիները լայնորէն պարտաւոր են կենալ իր բուն սրտին արտայայտութեանց տալիս: Ան մարդը կգաւ որուն գիւղաւտ ամեն խնդրարկուն վատան էր թէ որու կը գիւղէր: Նիւթականին ճնշումէն վեր կենալը, ամիկա գիւղաւտը առաջինութիւն մըն է անշուշտ, բայց անձնական, մեզի միայն սգաակար: Ատար սրինակները չեն կրնար բացատրել սակայն միւս ալ գեղեցկութիւնը, երբ մեր անշահախնդրութիւնը կը գործածենք ուրիշներու կարիքին գիմաւորման: Այսպէս տպրեցաւ Թորգոմ Գաւաղեան: Ուսանողէն միւսիկ տարիքէն ճնշում ազգային վաստակաւորը գարկին իր խղճմտանքին, որ բացուեցաւ գրեթէ միշտ: Այս սոսմանթիզմը, կեանքէն շեշտորէն ազգաւ, Թորգոմ Գաւաղեանի գրականութիւնն ալ պիտի տաքնէ: Այս գուր, զգայնութեան այս ընտանութիւնն է, իմ կարծիքով, որ իր սոսմանթիզմութիւններուն մէջ կը սրեղծէ համակող, հազարգական ոգին գոր գմաւոր է գգաւ աւելի փորձ, պատրաստած գաղաղներու գործին մէջ: Զայանկանի սոսմանթիզմութիւնները փա-

տեր են գրական համակրանքի, բայց գարկ են այս հազարգական, ամենաւսրտին խօսող շնորհներէն: Այս սոսմանթիզմը նորէն իր քերթաւածներէն սմանց մէջ: ամենէն յաջողներուն կ'ակնարկեմ: Կեանքի, զգայնութեան, երեւակայնութեան, նայնիակ արտեւարի սո սոսմանթիզմը անոգ տարորինակ է որ չի զոտածած: Ոչ մէկ էջ իրմէ մեզի կը յիշեցնէ մեր սոսմանթիքներուն սեթեթը, անլըջութիւնը, ճրի աւ ապայամէ երազամոլութիւնը: Իր սօք շանցաւ իր վարպետին, Դուրեանի ախար փորձարկութեան, գրարարով աւ Ռազարաւաւիով մանկակողարգ: Բայց ինչ որ քիչ անգամ կը գիւղենք նման մարդու մը վերլուծումին մէջ, ամիկա իր մտածման հիմնական գերմութիւնն է այդ սոսմանթիզմէն: Հոս անիկա կը յիշեցնէ իր հակամեայ իր մտաւարկարներէն մէկը, երթմանը, որուն մտածողութիւնը մըլտապէս միաց ենթակայ այդ սոսմանթիզմին, բայց որուն արտեւարը (նկատի աւ նիւթ Պապիկ եւ Թոմիկ հատարը) գերմ էր անկէ: Մեր կեանքը կ'ապրինք մեզի համար: Ու այդ կեանքին սոսմանթիզմը մեզի միայն պիտի վատէր: Ու կ'անցնի մեզի հետ մեր կեանքը: Ու հասկնալի՝ մեր սոսմանթիզմի ալ: Բայց մեր գործը կ'ապրի մեզմէ վերջ ալ: Այս է պատճառ որ սոսմանթիզմէն գրեթէ տաւած ըլլալ Թորգոմ Գաւաղեանի մեզի ձգած մասանգը:

ե) Գործունիւրեան իր զգայնարանքը ամենէն հզորներէն մէկն է մեր մտածանակներու մեր ներկայացուցչական մարգար կարաւանին մէջ: Այդ գործունութեան մեծ գիծերը գրողներուն գիւ այս սոսմանթիզմութեան սկիզբները: Հոս գանաւ կը համագրեմ իր գրողէտի գէժքին յորինմանը համար: Արեւելեանի, քանակայի գործ մըն էր անոր գործը: Քանակայի, ինքը, կերպարիչը այդ գործին: Հարցուցէք աւ կեցէք: Ձեզի թերեւ անձանթ է թէ անոր յիսուն տարիները համարմէք են իրեն շտի տաղանդաւոր սրբիներու հարեւրին: Անիկա մարդն էր որ փոխած էր Աստուծոյ կարգադրութիւնը որուն մտմերուն յաջորդութեան մասին աւ այստայած անոնց իմաստը: Իր քրք տաւարութիւն, քանակ մամ ոչխարանք էր

իրեն համար։ Ու այդ աշխատանքին վառնումին մէջ ես վեր կը հանեմ սրտա-
սուշ ազնուութեան հազաւագիւտ փաստեր։
Զկաշ վաւերական գրագիր մը համար աւելի
մեծ տառապանք, քան ժամանակին հա-
րուստը։ Թորգոմ Արքայան տաւր մարգա-
ղաթ էր վերցնացած, մահաւան իսկ տա-
րին։ — Դարձեր արանք իրմով պայմա-
նաւոր ալ չէին։ Զեր ափսոսար իր ուժե-
րուն, մանաւանդ ժամանակին վառնումը
այնպիսի վաստակներու համար արանք
աւրիշներու կողմէ կրնային իրագործուիլ։
Հոս է ահա տարբերութիւնը ինչպէս ող-
բերգութիւնը։ Իր ընդարձակ գրազանգիւրը
կթէ գինքը խնայեցին իր գրականութեան
ու տաւով մեր ալ հաւաքական հարստու-
թեան (մեր եկեղեցական մասեկնագիրներու
ուսումնասիրութիւնը, նոր արեւուն կ'ակ-
նարկեմ, իրմով միայն ննարաւոր, մեզի
կրնար տալ հայկապ շարք մը կենդանա-
գիրներու և թերեւ պայծառ, լիակատար
համագործմբ մեր նորագոյն պատմութեան
իր բոլոր երեսներով, ինչպէս է արգէն
փաստը իրագործուած մասերուն, Խրիմեան
Հայրիկ, Աղիե Գաւրիէ Դուրեան, Թաւա-
ւարտ մեացած Թաքլիկ Կիլիկեանցի։ Ա-
ւելցնուցէք շարքին՝ Արաւմանեանց, Օր-
մանեանց, մանաւանդ Ներսէս Վարժապե-
տեանց, արանց մասեկնալ իր սրտագին ե-
րազներէն մէկն էր, ու գուք պիտի ու-
նենայիք գտնել մը հայ պատմութեան, այն
լայնքով, խոսքով, խանգով ու համայն-
նական պատկերներով, արանք ա'յնքան
տիրապէս կ'իշխեն իրագործուած երկու
ու կէս հասարակներուն մէջ), բայց աւելցան
անուզանքի ալ բարեք մը, իր գրականու-
թիւնը ընկելով տրու, տրի, տաք բայց
գործնական տրգիւնքներու նախանձա-
խնդիր, ազնուական հայրթ մը։ Դործան
իր շնորհներուն կը պարտինք վարչական
իր շատ ընդարձակ վաստակը, որ միշտ
կը լիցնէ ու կ'անցնի քանի մը լուսաւ կե-
ղեցականի կեանքը։ Բայց նոյն այդ շնորհ-
ները կը միջամտեն, արպէսգի գրագետի
իր գործն ալ տարբերի հայեցողական կամ
հաստ կերպով իմացական և կամ շափա-
գանց նաւը, մասնագիտական հանգա-
մանքներէն, արանք կը պիտակեն, արի-
նական մը համար, Ալիշանի, Օրմանեանի,

Դուրեանի գործերը։ Ըսի անգամ մը թէ
ժամանակը չէ որ կը բացատրէ տարբերու-
թիւնը Սիւսանին ու Լիկիանային։ Կը
հնգեմ հոս այս տարբերացման ազդակը,
որ ապրումին նաւերն է մեր սփին։ Ուրիշ
քան է մասեկնագրանով, քարտէսներով,
փարագութիւններով երկիր մը, ժողո-
վարք մը ուսումնասիրել մեր վանքի
խաւքին մէջ, մեր գոնքը փակած կեան-
քին բոլոր ազգմանքներուն, աւրիշ քան՝
այդ երկիրը կոխառել իր ստեղծով, հետի,
քարտէսի տեղ հոգն ու ֆուրերու գիծերը
աւելնալով, ու այլոց վկայութեան, նկար-
ներուն փոխարէն՝ սեպհական շփումը,
թափանցումը, շաղախումը, մեզի թելա-
գիր, գրելու համար մեր գիրքերը։ Այն-
պէս որ Սիւսանէն յիսուն տարի վերջը
այդ գիրքը չէ մեռած անշուշտ, բայց
գործած իր չոր, թուրթի իմաստին։ —
Ամփոփում, բառարան, համայնագիտարան
շատ շատ։ Բայց ոչ կեանքի վկայարան։
Թորգոմ Արքայանի գործերը, գէթ անոնց
կարեւորները, կը ծառայեն իրեն անփա-
խարինի վկայութիւններ։ Ու այս պա-
րագան է որ իր գրագետի գէթքին մէջ
կը միախառնէ պեկեկիկեկն ու արուեստ-
գետը, քիչ անգամ յաջողած պատկեր մեր
նոր ու ինչ գրականութեան մէջ։

Զգայնութեան տարբերութեան վերաբ-
ժումը կ'ամբողջանայ երբ մասեկնաւք քանի
մը երկրորդական քայլ նոյնքան յատկա-
նշական կողմերու։

Կը կենամ խոսողի իր յոկոսիւննե-
րուն վրայ, տեղեկական անշուշտ օրէնքին որ
գրականութեան մը պատմութեան մէջ կը
թելագրէ կթէ ոչ գանցել, գէթ փոքրիկ
մարդոց այն կիրքերը արանք լարուածին
հետ հետաւոր տղերս միայն կը ներկայանան։
Պարագան ճիշդ պիտի բլլար նոր — Գէշի
մը համար, արանք պիտի խոսութիւնը ան-
կախ արժանիք մըն է, թերեւ փաստակար
ալ անոր գրական տաղանդին։ Ու ճիշդ է
նորէն իրիմեանին համար, որ իր գրա-
կանութեան մեղեւալ մասը պարտական կը
մնայ իր խոսողի պատրանքին։ Բայց Գա-
սիէն մը քարտէսներ չեն փաստած անոր
գրականութեան։ Ու Թորգոմ Դուրեանի
համար պէտք կը գտնուի տեղեկանք որ խոսքը
ձրի, աւելան, ինքը իրմով ապրող, շատ

չափ համբավ մը գահաւարող (vehiculer) կամ աւելի ստոր փառասիրութիւններ հետապնդող զբաղում մը չէր: Ընդհակառակն: Անկախ նախապատասխանութիւնէ կ'ըլլէին: Այս հիմնական մտածումն է որ թելադրած է իր դասերը Ս. Յակոբեանց Ընծայարանին մէջ, ուր խօսքի դասը կ'աւանդէր իրեն յատուկ լրջութեամբ, պարտադրելով իր սաները գրել իրենց խօսքերը: Ասիկա յարգանք մըն էր իր մէջ, ամենէն առաջ մտածման այլապէս բարդ, դժուար հարկին: Յետոյ արտայայտման նոյնքան էական պարտքին: Ուրիշներու վրայ իր ազդեցութիւնը անիկա չափած, ձեւած էր նախ իր անձին վրայ:

Երկարամեայ իր քահանայութեան ընթացքին, կը խորհիմ թէ Թորգոմ Գուշակեան ունեցաւ բազմաթիւ տոնքներ բնին վրայ կենդանի խօսքով գրելու գրական էջեր, որոնք արժանի էին պահուելու: Զարթօնքի սերունդին առաւելապէս բնութագրական գրականութիւնը, յիսուն տարի յետոյ, եթէ կորսնցուցած է իր այժմէութիւնը, փայլը, սեթեւեթանքը, ցուրտ ծաղիկները, բայց կը մնայ շահեկան իր խորքին անառարկելի ասաղծովը, մեր միտքին, հասկացողութեանց չըջափոխումը պատկերող: Զերազի մը աստեղախօսութիւնները օրուան հարցերու շուրջ կը ծառայեն գէթ մեր պատմութեան: Բայց կայ աւելին: Խորունկ հաճոյք է այսօր կարդալ Գր. Օտեանի ճառերը, որոնք խօսուած ըլլալուն չափ գրուած են մարմինին ու միտքին համատրոփ կշռութիւնով: Կը մնամ մեր գրականութեան պարունակին, յարգելով Սրբազանին յիշատակը: Ի վերջոյ կիկերոնը անուն մը չէ միայն բառերու վաճառականի մը: Անիկա խորունկ հարցերու, մեծ պայքարներու զսպանակներ ալ ունի իր տակը թաքնուած:

Իր խօսքը կը դատեմ երկու որոշ տեսակներու.

ա) Կրօնական իր պարտաւորութեանցը թելադրանքէն փրթած իր փառզնեքը, որոնցմէ շատ քիչեր ինկած են գիրի: Անոնց մէջ անոր տրուեցաւ շատ անգամներ առիթ, որպէսզի իր խորունկ զգայնութիւնը հոսուածի ակօս մը գտնէր դէպի զանգուածներուն սիրտը: Տօնական, հան-

դիսական, թաղմանական, գահարանական օրերուն, առաւելապէս, անիկա գիտէր ազդել ու ազդուիլ: Իր աթոռէն, վրան բարձրացող կամարներէն, սրահը լեցնող յուզումէն ու իմաստէն, մանաւանդ իր խօսքին լարուած հարկերու որ մարդոց անտես քայց իրական ձգողութեանն, անիկա կը հանէր դուռը, ազնուական խռովք մը, խօսքին ճշմարիտ թովքը ու կ'ողողէր զանգուածը: Ի՞նչ փոյթ թէ այս վերջինը շատ բան չհասկնար իրեն ներկայացուած գանձին արժէքէն: Բաւ էր միայն իր վստահութիւնը: Այս վստահութիւնն է որ միշտ փնտռելի տուաւ իր խօսքը: Ու չմոռնալ որ անիկա փառով կը խօսէր: Ու ասոր ստոյգ իմաստը կը գնահատեն առաւելապէս անոնք՝ որոնք պարտքի մը պէս կը զգան զայն ու կը վախճան անկէ:

Բ) Բայց Սրբազանը իր գետնին վրայ էր, պերճ, տիրական, գրեթէ անհաւատարելի, երբ կը խօսէր ազգային, գրական, իմացական տարողութեամբ հարցերու շուրջ: Հոն իր խօսքը ամբացած էր միշտ իւրայատուկ ըմբռնումով մը կացութեան, պահին, հարցին որ կը թելադրէին համախմբումը: Ամէն եղելութեան գէժ սակեցուածքը անոր կը հայթայթէր անձնականութիւն մը, ողջմտութիւն մը, փորձառական ապահովութիւն մը որոնք կը տպաւորէին անվրէպ: Ու չեմ զարմանար երբ իր հակառակորդներն ալ իր գաղափարները կ'որդեգրէին, շարունակելով հանդերձ իրենց պայքարը անոր վարչական գործունէութեանը դէմ: Ազգային պատմութիւնը այն սրտառու, անսպառ շտեմարանն էր ուրկէ կը քաղէր իր տարերբը: Ս. Գիրքի շուրջ ստեղծուած կրօնական նոր քննող գրականութիւնը երկրորդ աղբիւր: Բայց ասոնց չափ ու աւելի, իր խօսքին սատար կու տային իր ընդարձակ, ամբողջ հայ կեանքը ընդգրկող շփումները, ասոնց հետեող կենդանի, իրական, տպաւորիչ փորձառութիւնը: Եւ որովհետեւ բոլոր այդ հարցերուն հաւաքական նկարագիրը կ'իյնայ պարունակին մէջը մեր ազգային գոյութեան, անոր հարկադրած մտահոգութեանց ու ընդառաջունելիք միջոցներուն, ինքնին կը հասկցուի տարօրինակ շահագրգռութիւնը

որ կը ստեղծուէր այդ խօսքով: Ուր որ, երբ որ բանար իր բերանը, սրբազան բնմէն դուրս, յառաջագունէ վստահ էիք որ ձեզի պիտի տրուէր ճշմարիտ վայելքը համով, տաք, լուրջ, մտածուած ու իրաւ խօսքին: Սեղաններու առջեւ իսկ անիկա գաղտնիքն ունէր ինքզինքը մնալու, հայ եկեղեցականի աւանդական, հայրապետով չեշտին հետ խառնելով աշխարհ ճանչցող, արդի մշակոյթին ընկերական կտրգ մը պարտաւորութիւնները իւրացուցած մարդու կենցաղագէտ խօսքը: Ուրիշ գաղտնիք՝ ակադեմական չըլլալու իր շնորհը: Այդ սփիչներուն մէջ անիկա սրամիտ, զուարթասէր, երբեմն խոր խօսողն էր նոյն ատեն, խօսքի արուեստին բոլոր ստեղծողները գործածելու մեծ ճարտարութեամբ մը: Իր խօսքը գործողութիւն մըն էր: Բայց երբեք՝ բառ: Անիկա պահեց վայելչութիւնը գեղեցիկ աշխարհարարին ու առանց գրական ներկի եղաւ միշտ գրագէտ:

Անշուշտ մեր մտքէն կ'անցնին համբաւները Նար-Պէյի, Խրիմեանի, Սրուան-ձրտեանցի, Վարժապետեանի, Եղիշէ Դուրեանի, բայց Թորգոմ Գուշակեանի համար սա փաստով թէ եկեղեցական մեծ գործիչներէն իւրաքանչիւրը բան մը տուած էր իր խօսքին: Աւելորդ բաղդատութիւնը ու անհրաժեշտ՝ անձնական վկայութիւնը: Ու կ'ընեմ ատիկա: Զէինք կրնար մտիկ չընել Դուրեանը, նոյնիսկ այն պարագային երբ իր նիւթին վրայ մեր կասկածները ըլլային զօրաւոր: Անոր verbeին հանգէպ մեր գիջումը, անոր մեծ արուեստին համար մեր վստահութիւնը՝ կանխող ազդակներ էին: Գիտէինք որ իր բառերուն համանուագը միամիտակ կը փոխարինէր մեր վերապահումները ըսուածին տարողութեան վրայ: Այնքան իրաւ էին այդ մարդուն տուրքերը մեր լեզուին թաքուն շնորհները օգտագործելու: Մտիկ ըրած են Նար-Պէյը, հաւանաբար հմայքին տակը մեծ հետադի իր տաղանդին, ձայնին դաշնութեան ու ձեւին փարթամ, շարժումին ընկճող զգլխանքին: Իրողութիւն է որ Խրիմեան հազարներ կը քաշէր իր բեմին, ուսեալ թէ անգիր, գաւառացիի պարզամտութեամբ մը, ջերմութեամբ մը, անկեղծութեամբ մը որոնք իրենց բնա-

կանութիւնը կը վերածեն խառնուածքի: Ու ասիկա այսպէս միւսներուն համար: Ու մտիկ ըրինք Թորգոմ Գուշակեանը այն ի յառաջագունէ գիջուած վստահութեամբ թէ այս մեծ նախորդներէն բան մը միշտ կ'ապրէր իր մէջ:

Դրականութեան վրայ ժխտական ազդակ մը չեմ կրնար նկատել խօսքը, որքան ատեն որ ամբօխային ակորժակներու կամ գրագիտական սեթեթին չ'առաջնորդեր իրմով աշխատողը: Բայց նոյնը չէ պարագան վարչական զբաղումներուն, որոնք ոչ միայն կ'անդրադառնան ժամանակի այնքան մեծ հարցին, զործիչէ մը խելով անհուն ոյժ, անոր առթելով ալ երբեմն մեծ սպառում ու սրտմաշուք, այլ և կ'ընեն աւելին, դանդաղաբար կրծելով արուեստին խորքը մեր մէջ ու մեզ վերածելով մեր պաշտօնին պաշտօնէութեան: Սրբազանը տուած է առաջին գեաինին վրայ: Մեր գրականութիւնը անոր տաղանդին և օրերուն համեմատական տուրքերը չէ գանձած անկէ: Յայտնի է թէ ինչ նպատակներու համար վատնուեցան անոնք: Այդ զբաղումները չեն մնացած անշուշտ Թորգոմ Սրբազանին, խաթարելու աստիճան արուեստագէտի ազնուագգի տարրը անոր հոգիին խորը: Վկայ իր գեղեցկագոյն քերթուածները, որոնք անոր կեանքին վերջին ու վերջնութեւր տարիներուն ծնունդը պիտի ըլլային: Միւս կողմէն, սխալ չ'ըլլար այդ ազդեցութեան մէկ բարիքը հաստատել իր արձակին վրայ որ բացառիկ յատկութեամբ ու արուհնչականութեամբ գործիք մըն է: Սիոնի խմբագրականներուն, Միաբանութեան Ընդհանուր Ժողովոյ տարեկան բացման առթիւ խօսուած ճառերուն ու տեղեկագրերուն մէջ: Գործօն ու խոհուն բնազդներուն սա շաղապատումը մեր նոր արձակին հայթայթեց լեցուն, իրաւ, աւելորդէն զերծ ու նոյն ատեն զգացական տարրով մը բարախուն ոճ մը, զոր մենք կ'իւրացնենք առաւելապէս կեանքին քուրային մէջը:

Տակաւին պարտաւոր եմ խօսիլ իր ոնի զգայաւորեցն, որ գրագէտի մը ամենէն ապահով շնորհն է միշտ, երբ կը պաշտպանուի խորքին ալ նպատէն: Պէտք

է յիշել որ Թորգոմ Գուշակեան գրելու նախափորձերը կ'ընէ Դուբեան Սրբազանի գորաւոր ազդեցութեանը տակ: Միւս կողմէն անհրաժեշտ է նոյն ատեն յիշել շատ աւելի կարեւոր պարագայ մը, — այս անգամ Եղիշէ Վարդապետ Դուբեանի գրելու կերպը, 1900էն առաջ: Երկրագունքի մէջ պատմական ուսումնասիրութեանց և պատմող քերթումներուն (Նայիցի պատանի), այն գրարարով սպառազէն ու անտանելի ոճը կարգ մը թարգմանութեանց, որոնք այդ օրերուն (1880—1895) դպրոց մը կողմէն: 1900էն յետոյ դպրոցը կ'որած է հետախաղաղ, ոչ մէկ լուրջ դործ կտակելով մեր գրականութեան: Բայց յարութիւն է առած, անոր աւերակներէն Եղիշէ Եպիսկոպոս Դուբեանը, իր Հովուական Սրինգին քանի մը գոհարներով, մանաւանդ ոճի տեսակէտէն գիտուած: 1900ի Դուբեանը Թընտնի և Թէնի ոճերուն հանգէպ ու մանաւանդ Պառնասեան քերթողութեան համար իմաստուն իր համակրութեամբը, նոր գրադէտ մըն է, բծախնդիր խորքի հարցերուն չափ՝ ձեռն ալ վայելչութեան: Թորգոմ Գուշակեան զայն մտատիպար ունենալէ վերջն է որ պիտի աշխատի արտայայտութեան խնամքին, ճշգրտութեան որքան գոյնին, պատկերուն որքան դաշնաւոր նախադասութեանց կերտումին: Եկեղեցին, մանաւանդ առաջաւոր միջնադարուն, ոճը արհամարհած է, զայն հեթանոսական հրապոյր մը ենթադրելով: Բայց չէ արդիւմ իր մեծ գէմքերուն շքեղ ոճերուն կազմութիւնը: Ու Թորգոմ Սրբազանի մէջ ոճին մեղքը կը նոյնանայ մեր եկեղեցական մատենագիրներուն առաքինութեանց հետ:

Անոր ոճը շատ կանուխէն ազատագրուած է գրարարական գործիքին տաժանքէն, և ինքզինքը հաշտեցուցած վերջնականապէս կանոնաւորուած աշխարհաբարին ընդհանուր ոգիին: Զերծ է անիկա գիրքերու բարբոսէն (որուն հոտը այնքան զգալի է Օրմանեանի և Դուբեան Վարդապետի գրուածքներուն (écriture) մէջ), ինչպէս բանասիրական պարապմունքներու գիրտը կազմող չոր, աներանգ, միայնաբար ու յուսահատօրէն ձանձրացնող հասարակ կերպէն, որով վիրա-

ւոր են Վիլենսկան Հայրերու գիրքերը, Դրականութիւնը մեղք մը չէ, ամէն պարագայի, այդքան անցթուութեամբ հալածուելու արժանի: Թորգոմ Գուշակեան ծառայած է մեր պատմութեան, իր երկու մեծ գիրքերով: Վերցուցէք անոր մէջէն ոնր. մնացածը բառարանները յիշեցնող ծանօթութիւններու շարք մը պիտի ըլլար, որոնց շտեմարաններ կրնայիք վրստահիլ հանդիպողին: Կը կարգանք Խրիսեան Հայրիկը, առանց գիտնալու թէ կը կարգանք: Ասիկա գերագոյն գնահատումն է որեւէ ոճի մը:

Թորգոմ Գուշակեանի ոճը ներկայացընելու փորձ մը հարկադրաբար կը հակի անոր մէջ իր վերջին շողարձակումը ունեցող ուրիշ ալ հարցի մը, — լեզուական տեսակ մը զգայութեան, զգայաբանքի հարցին, արուած ըլլալով որ Բագրատունիով ու Հիւրմիւզով մուտք գտած գրելու կերպ մը գրեթէ կ'անհետանայ իրմով: Իր գրարարը (ունի մէկէ աւելի երկարաչափ քերթումներ այդ լեզուով գրուած: Նախատեսակներու ատեն սուրբերու յիշատակութիւնը կը կատարէր ճշմարիտ քերթողականով մը, մարդերը տարազելով կրօնքին ու պատմութեան պերճ պատմութեաններով որոնք մեր լեզուին ամենէն նկարագրող, հնչական, արտայայտուն բառերէն կը ձեռնէին, ինքնայորդ արուեստով ու հոգեմուտք դաշնակութեամբ) գիտութիւն, հմտութիւն ըլլալէ առաջ, հոգեկան պէտք մըն էր: Զայն լսելը, իր բերնէն, մեր Եկեղեցւոյ գերագոյն քերթումներուն մէջ, ինչպէս քահանայական օծումներու պահուն, վհահունչ, զմայլելի բարձրութեամբ աղօթքներու դաշնաւորաւ հեղման միջոցին, վայելքէն վեր բան մը կ'ըլլար, հին դարերուն զգայութիւնն ու թախքը մեղի մատուցող: Բայց չափին, իր ընթերցումներով իրեն պարտագրուած զգուշաւորութեան ալ անիկա պիտի մնար մինչև վերջը հաւատարիմ: Բագրատունիի verbeին համար իր հիացումը գինքը չըրաւ հետադարձունչ որքան անարդի: Թորգոմ Գուշակեանի գրարար քերթումներն ու թարգմանածոյ կտորները (նոյն լեզուով) թանկագին մնացորդները կը նկատեմ մեծ այդ դպրոցին, որ

վենետիկեան Հայրերու քերթողութիւնն էր, կանխող դարու կիսուն և որուն երկարաձգումը մեր ուսման թիփնեբուն վրայով մինչև մեր օրերը բան մը կ'ապացուցանէր անշուշտ:

Իր աշխարհարարը կը գտաուի մեր սրբազան մատենագիրներուն գործածած գրեթէ միշտ անաւարտ լեզուէն: Չեմ մօտենար Ալիշանի արձակին, ժամանակը պիտի չարտօնէր ատիկա: Չեմ ալ ծանրանար Գարագաշի, Օրմանեանի և մեր կրտսեր ուսման թիփնեբուն (Յ. Գուրգէն և իր դպրոցը աշխարհարարի հասկացողութեան մէջ) լեզուական անփայլութեան, երբեմն չորութեան, պաշտօնականութեան: Միւս կողմէն Խրիմեանի, մանաւանդ Սրուանձտեանցի հերարձակ, անխնամ արտայայտութիւնները չեմ փաթթեր մատի: Բացի Ալիշանէն, որ քերթողական ապահով զգայարանք մը ունի և շատ ամուր դասականութեամբ մը զբաղապատ լեզու մը, ու քիչիկ մըն ալ Խրիմեանէն, որուն համար գիրը կը չփաթուի քարոզին հետ, միւսները մեր պատմութեան, բանասիրութեան սպասողը խանդավառ, չեն ալ տառապած լեզուական խղճահարութիւններով: Գուրեանի արձակը 1900էն վերջ մատենագրական տեղոյն արձակ մըն է, ուր կարծես կը վարանի մեր օրերու այդ մեծ esthète-ը ինքզինքը դնելու: Թորգոմ Գուշակեան, զերծ այս ու այն մտահոգութիւններէն ու նպատակներէն, իր մեծ գործերը գրած է առանց այցուելու գրականութեան սարսափէն: Այդ է պատճառը որ անոր լեզուն արեւմտահայ աշխարհարարին լաւագոյն աւանդութիւններն ու շնորհները կը կրէ այնքան բնական կերպով: Քիչիկ մը հսկանք (հասկնալի, իր զարգացման միջոցներուն և ճամբաներուն մէջ երբ կը մտնէ ձեր հետաքննութիւնը), երբեմն պարբերաբար (վասնդի մտածումներու ճշունքը մեզ կը տպաւորէ, առանց մեր ուղեւուն ու գիտնալուն ու մեր բառերը իրարու կը հրէ, խիտ, անընդմէջ շարքով մը գահաւորելու համար մեզ խռովող հարցերուն ամբողջ կշռոյթն ու թափը: Մուրը ուրիշ հարց է և Թորգոմ Գուշակեանի երկարաշունչ բարակրափնեբուն հետ աղերս մը չունի), միշտ պայ-

ծառ, տաք, անձնական, կծու կամ կնամ երբ առիթը տրուի, այդ աշխարհարար մարդ մը կը պատկերէ:

Վերջացնելու համար.

Բազմատեսակ սա գործունէութեան, բազմեղանակ սա զբաղան վաստակին ու բազմախոսով սա կեանքին վրայ սա նշմարները գիտեմ որ չեն սպառեր տիպարը իր բոլոր շնորհներուն մէջ: Կը հաւատամ որ ինքը միայն կարող էր համադրել ինքզինքը գիրքի մը մէջ, նուիրուած իրեն, Շրջաններ համադրողի, գէմքեր կերտողի ու հոգիներ, հոգեբանութիւններ սեւեռողի իր տաղանդը պէտք պիտի ըլլար, իրեն արժանի հասարի մը մէջ համադրելու համար իր կէս դարը, իր ծիւղն, աննուաճելի անձնաւորութեան քանդակը Նետել տալի, ու իր բազմամբօխ տաղանայնեբուն համանուագը ունենալ, վերլուծման իրեն յատուկ եղանակի մը կիրարկումով: Չունիմ ատոր ժամանակը ինչպէս հնարաւորութիւնը: Անցեալ տարի, անիկա հեռաձայնած էր ինձի, զիս առնելու համար հիւանդանոցէն, թէ սպասելու էի իր կտաքին: Մերժեցի իր առաջարկը, մտածելով հաւանական աղէտի մը, որ կրնար իմ վրայով փնտսել իրեն: Չհասկցաւ ու ես չբացի իմ վերապահումիս պատճառը: Իր վրայ հատոր մը վտանգ մըն է հիմա ինձի:

Թորգոմ Գուշակեանի մէջ իրենց լրումը կը գտնէին մեր նոր գրականութեան սրբազան ճիւղին լաւագոյն աւանդութիւնները:

* *

ա) Անոր ոգին, գործելու եղանակը, եկեղեցին, գիրը, կեանքը ըմբռնելու իւրայատուկ կողմերը թէև կը գտան զինքը, որոշ չափով, վերջին դարու մեր հոգեւոր գործիչներէն, բայց չեն հերքեր զանոնք: Անոր մէջն է Խրիմեանի մը ժողովրդանուէր եռանդը, հզօր անկեղծութիւնը, գործնական բնազդները, առանց ծայրալեզուութեան, որ պիտի վտանգէր սպասելի օգուտը: Անոր մէջն է Սրուանձտեանցի հայրենաշունչ, քիչիկ մը արկածախնդիր (մարդ գիտուն գիտովը միայն պիտի յօժարէր Մեծ Մովսէս խորերը նաւել հա-

մարձակիլ, ինչպէս, այդ գլխուն գինովը, Համով - Հոսովին տարօրինակ հեղինակը չափեր էր, ջորիի քամակին, խաւարակու Ափրիկէէն աւելի վտանգաւոր հայկական նահանգները, երկու անգամ, իր պետերուն կողմէ պահանջուած տեղեկութիւնները հայթայթելու համար), Վնխսնացո պաշտամուտներին մէջ քնարական, անիրական դառնալու աստիճան, անարդի երազամոլը: Ու զուր տեղը չէ որ երկուքին ալ գործերը կը ներկայացնեն արդիւնքներու զուգահեռականութիւն: Ընդկամայիւ նոր Թորոս Աղբաւ մըն է, անոր չափ խոր դպացմամբ մը թրթռուն որքան հաստատ տեղեկութեանց մթերքովը ամբողջականաց: Անոր մէջն է Մաղաքիա Օրմանեանի կազմակերպչական ընդունակութիւնը, աշխատանքի անհուն ոյժը, վարելու, առաջնորդելու տաղանդը: Ու ան ունի Դուրեանի մը իմացականութեան կորովը, գրական խառնուածքը, խօսքին հմայքը: Ու Եկեղեցւոյ պետէ մը սպասելի բոլոր առաքինութիւնները:

բ) Մեր պատմութեան ամենէն դժուար ու յորձանուա շրջաններէն մէկուն մէջ, ան անցած է գլուխը իր հօտին, մատաղ երիտասարդութենէն իսկ երեսն րեքելով ճշմարիտ պետի մը կարեւոր արժանիքները: Իր լրջութիւնը, համոզումին ծանրութիւնը, շարժումներն ու կենցաղին պատկառանքը, պաշտպանուած իմացական առատ ու արի շնորհներէ, անոր անձը կ'ընեն կեդրոն մը ուր որ ալ ըլլար անիկա: Հետեւեցէք իր կրօնական պարտականութեանց մեծ շրջաններուն, Արմաշէն մինչև Սիոն: Զեր գանելիքը մէկ ու նոյն մարդն է: Ես, պատանի մը, Արմաշի մէջ չափեցի անոր կարելիութիւնները: Երբ Ս. Յակոբեանց տաճարին կամարներուն ներքե իր մահաբեմը ծանրաբեռն էր այնքան պսակներով, մանաւանդ իր կորուս-

տին ցաւին մէջ գլխակորոյս մարդոց լացովը, դժուարութիւն չունեցայ պատկողը հանելու իր դադաղէն, մտքովս, ու անոր երկու կանգուն հասակին վրայ մանրանկարուած տեսնելու կէս դարը անոր, ուր անոր բոլոր կարելիութիւնները ունէին իրենց կնիքը, նշանը: Ու իրենց աւարտը: Ան վարեց իր ժողովուրդը, հաւատարիմ՝ իր Եկեղեցիին մեծ աւանդութիւններուն: Սրբութեամբը՝ ճշմարիտ հովուապետին, — այնքան դժուարագիւտ տեսակ մարդերու, մեր օրերուն մանաւանդ: Զիջում չըբաւ ճնշումի, բռնութեան ու չորդմի: Իր խղճմտանքին ցուցմունքը սիրեց ունենալ իրեն գործունէութեան մեծագոյն դաստնակ: Վարչական իր պաշտօնները բաղխեցան դժուարութեանց: Վեղքատին աւելը անպակաս է վէճը ըսեր է մեր ժողովուրդը: Ու անանկ էինք, մարմնապէս ու հոգեպէս, պատեւազմին ու անկէ ալ վերջը: Այդ հոգեբանական վիճակներուն թերեւս կը պարտի անիկա իր չուրջ ստեղծուած երբեմնակի դժուար հակառակութիւնը: Ան ենթարկուեցաւ ուժգին յորձանգիւններու: Բայց յարգուեցաւ անխտիր բաւարէն: Ոչ մէկ տեղ, ոչ մէկ տանն խնդրոյ նիւթ եղան ճշմարիտ հոգեւորականի ամբողջ պարկեշտութիւնը, անշահախնդիր, ուղիղ կեցուածքը: Ան դերեղման իշաւ միապաղաղ հիացման մը ծոցէն:

գ) Իր միջոցներով իրականացած են Դուրեան Մատենադարանը (իրեն չէնք) և գրական մրցանակը: Երեսուցէ մի Աթոռին մէջ իր ուսուցչի շունչը մէջտեղ է դրած սերունդ մը որ կը շարունակէ աւանդութիւնը 1890 ի ոգիին: Ու տուած է իր դերագանց կտակը իր աշակերտներուն, կենդանի օրինակը իր անձին:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Հաւասքը վարդապետութեան մը մասին կամ հետական ետադէմութեան մը հանդէպ գգացուած իմացական յարուսի մը վիճակը չէ, այլ անձնաւորական միացումը կրօնին առաւելային, այսինքն Աստուծոյ հետ, այնպիսի կերպով մը, որ Աստուծոյ եւ մարդուն հարիւրները գոյացապէս միանան իրար, եւ խառնուին իրար հետ, ինչպէս Ֆիզիքական կարգին մէջ կերակուրը եւ զայն ընդունող մարմինը իւրացումի գործողութեամբ կը սուղուին իրար մէջ:

«ԱՌԵՏԱՐԱՆԻ ԶԱՍԲԵՆ»